АЛТАТА АВЫЛЫ ТАРИХЫ

[Бәяләмә: Хабибуллин А.А. Алтата – татарское село в степном Заволжье]

Артур Әхәт улы Хәбибуллинның «Идел аръягы даласындагы татар авылы Алтата» (25,34 басма табак)[1] исемле китабының уңышын тәэмин иткән беренче сәбәп, авторның, тарих фәннәре кандидаты[2] буларак, фәнни методиканы уңышлы кулланып, күптөрле чыганакларны җәлеп итеп (Саратов, Самара, Уфа төбәк архивлары, Алтата мәктәбе музее экспонатлары, өлкән буын вәкилләренең истәлек-хәтирәләре, хатлары, укучылар иншалары, халык иҗаты үрнәкләре, басма чыганаклар) эшләвендә.Уңышның икенче сәбәбе – авторның, Алтатаның үткәнен өйрәнүче дүртенче буын вәкиле буларак, авыл тарихын язуны эзлекле алып барып, аны яңа биеклеккә күтәрүдә. Биредә, беренче чиратта, Мөхәммәдфатих Кармышевның (1843–1916) шушы төбәк авылларының барлыкка килүенә һәм яшәешенә багышланган 200 битлек «Тәварих-и Алты-Ата» исемле 1910 елда тәмамлаган кульязмалары аеруча зур әһәмияткә ия. Алтата тарихын укытучылар Абдулла Нәрбиков (1894–1970) һәм Фәүзия Абдрахманова (1926–2006) да өйрәнгәннәр. Аларның язмаларын үз мәкаләләре белән баетып, А. Хәбибуллин 2007 елда «Алтата авылы. Тарих һәм халык авыз иҗаты» исемле җыентык бастыра. Ул, шулай ук, авылдашы Р.М. Ишмөхәммәдова белән хезмәттәшлектә Саратов өлкәсенең Дергачев районында яшәүче колхозчы татарларның 1941–1945 еллардагы хезмәт батырлыгы турында «Этот день вы приближали как могли» дигән китабын да 2015 елда дөньяга чыгара. Алтатага кагылышлы басмалар исемлеген алман галиме Аллен Франкның Новоузен өязе һәм Эчке казакъ урдасындагы мөселманнар тормышына багышланган хезмәте дә тулыландыра

Авторның вакыйгаларны төбәк дәрәҗәсендә тасвирлавы хезмәткә системалылык биргән. «Керештән» соң «Алтата авылы: алты атадан алып биш мәхәлләгә кадәр» дип аталган беренче бүлем төбәк тарихының борынгы чорларын яктырта, авылга нигез салынуны һәм аның үсешен тасвирлый. Кара туфраклы җирләрнең күплеге, хакимият күзәтүенең йомшак, салымнарның кайтыш булуы татарларның күченүләренә сәбәп була. Шулай итеп автор XVIII йөзнең икенче яртысыннан XIX гасыр уртасына кадәр Идел аръягына юнәлгән миграция агымнарын шәрехли.

---

[1] *Хабибуллин А.А.* Алтата – татарское село в степном Заволжье. Саратов: Издательский центр «Наука», 2017. 436 с.

[2] *Хәбибуллин А.А.* Социально-экономическое и культурное развитие татарского села в годы довоенных пятилеток (1928–1941 гг.) (на материалах Саратовского Заволжья): дис. ... канд. ист. наук. Казань, 2013. 279 с.

А. Хәбибуллин төрле төбәкләрдән күчеп килүчеләрдән авыл барлыкка килү моделен уңышлы сурәтләгән. Автор авылга нигез салган алты шәхес турында мәгълүматлары белән уртаклаша. Күченгән төркемнәр күрше община тәртибендә йортларын янәшә һәм күч сыман аерыбрак салганнар. «Югары оч»ка (Югары Кормыш очы) Пенза төбәге Кузнецк өязеннән килеп урнашалар. «Уртанчы оч»ка килеп төпләнүчеләр – XVIII гасыр азагында Хвалын өязенең Атлаш авылыннан күчеп килгән кешеләр. Алар «очы» кибетләр һәм товар складлары белән аерылып торган (биредә 3 нче гильдия сәүдәгәр хуҗалыклары урнашкан). Өченче – «Алтынбай» исемле – «оч»ка шулай ук Хвалын өязе татарлары килеп төпләнә. Шулай итеп, Алтадада өч «оч» яки өч җәмгыять оешкан, аларны уртак игенче җәмгыяте (община) берләштергән. Яңа хуҗалар укый-яза белгән кардәшләреннән һәр «оч»ка имам сайлап куялар. Бу шартларда һәр «оч»та мөстәкыйль мәхәллә оешу, һәрберсенең зираты булу төбәкчелек менталитетына корылган берләшүне аңлата.

Автор җирле җәмәгать тарафыннан сайланган имам җитәкчелегендәге рәсми булмаган мәхәлләләрнең Осинов Гай (Узин) авылы ахуны Гомәргә буйсынуын билгеләп үтә. Минемчә, бу ахун – төбәктәге руханилар белән җитәкчелек һәм җирле хакимият белән хезмәттәшлек итү өчен Оренбургтагы мәхкамә-и шәргыя тарафыннан билгеләнгән шәхес. XIX гасыр башында мәхәлләләр теркәлгән булса кирәк. Алтатага чит төбәктән муллалар килеп урнашу шушы фикерне куәтли.

Авыл халкын уку-язу, дин нигезләренә өйрәтүчеләр, әхлак тәрбиясе бирүчеләр Казан һәм башка төбәкләрдә мәдрәсәләрдә белем эстәгән шәхесләр була. Крестьян җәмгыятенә берләшеп яшәү, муллаларның дини-агарту эшчәнлеге һәм башка сәбәпләр Алтатага килеп төпләнгән кешеләр арасындагы аерымлыкларны «эретә», биредә ислам кануннары һәм яңа төбәкчелек менталитеты ныгый, шулай да кешеләрдә туган яклары һәм бабалары хакында тарихи хәтер саклана.

А. Хәбибуллинның мәхәлләләрдәге мәктәпләр тарихын яктыртуы зур уңыш буларак бәяләнергә лаек. Биредәге мәдрәсәләр (белем бирү дәрәҗәсе буенча – мәктәпләр) авыл халкы, тирә-яктагы башкортлар һәм казакълар өчен дә гыйлем учагы булып торган. Ә бердәнбер җәдид мәктәбе 1907–1909 елларда гына эшләп кала, ул кадимчеләр һөҗүменнән соң ябыла, ә укытучысы авылдан чыгып качарга мәҗбүр була.

Авторның дала шартларында тормыш итүче татарларның игенчелек белән шөгыльләнүен сурәтләве дә игътибарны җәлеп итә. Хакимият 1845 елда Алтата басуларының 2/3 өлешен күрше җәмгыятьләргә бүлеп бирә, ә аңа кадәр халык нык, иркен яшәгән дип әйтергә тулы нигез бар (1795 елда җан башына уртача 46,6 дисәтинә җир туры килгән). Мул тормыш мал-туар белән үлчәнгән: XVIII йөз азагы –

XIX гасыр башында күпчелек алтаталылар 20 дән 100 гә кадәр ат, 20–30 баш мөгезле эре терлек, 300 ләп сарык асраган. Кем күпме булдыра алган, шуның кадәр иген чәчкән. 1883 елда гына имана җирләрен җан башыннан бүлү тәртибе кергән. Игенне сату өчен иккәннәр. Әле XX гасыр башында да җирләрнең яртысы бодай басуларына туры килгән. Баштарак көзге арышны гомумән чәчмәгәннәр.

XIX–XX гасыр чигендә, халык саны арту сәбәпле, имана җире мәсьәләсе катлауланган әлбәттә. Автор татарларның чагыштырмача аз чәчеп, җирләрен арзан бәягә арендага бирү гадәтен терлек асрауга һәм сәүдә итүгә өстенлек бирүләре белән аңлата. Алтаталылырны хуторлар төзеп, аерым хуҗалык итү кызыктырмаган. Киресенчә, чәчү-уру вакытында күрше авылларга батрак булып ялланган ярлыларның имана җирендә башка милләт вәкилләре хуторлар оештырган. XIX гасыр башында атсызларның 16,8%, ә бер атлы хуҗалыклар 38,9% булуы тормыш авырайганны дәлилли (2–3 ат асраучы хуҗалыклар – 28,5%, 20 дән артык атлылары 2% булган).

Китапның иң уңышлы өлеше – 1917–1940 елларны колачлаган икенче бүлеме. Автор авыл халкының яңа сәяси һәм икътисади шартларга яраклашуын күпсанлы гыйбрәтле мисаллар ярдәмендә сурәтли. Галим илдә барган кискен үзгәрешләрне Алтата авыл җәмгыяте һәм аерым шәхесләр язмышлары мисалында тирәнтен ачып бирә алган. Алтаталыларның гражданнар сугышы елларында Кызыл Армия яклы булулары, НЭП чорында артельләргә берләшеп хуҗалык алып бару рәвеше, авыл җәмгыятендәге ярлы-ябагайның күмәк хуҗалыкка берләшүе, 1921 елда ачлыктан, 1930–1933 елларда «кулак» дип гаепләнеп Урта Азиягә күченүләре турында һәм укырга-язарга өйрәтү кампаниясе, дингә каршы көрәш, мәчетләрне һәм дини уку йортларын ябу, репрессия корбаннары, II һәм III бишьеллыкларда «Путь Ленина» колхозының эшчәнлеге хакында мавыктыргыч итеп язылган.

Бөек Ватан сугышы чоры турындагы бүлем ике теманы берләштерә: алтаталылар – сугышта һәм тылда.

Солдатка алынган 396 ир-егетнең яртысы гына исән-сау туган авылларына әйләнеп кайткан. Китапта сугыш кырларында ятып калган һәм исән кайткан солдатлар, шул исәптән Советлар Союзы Герое Касыйм Әхмәров турында биографик характердагы 37 белешмә урнаштырылган.

Икенче бүлектә авылда калган кешеләрнең ачлы-туклы хәлдә колхоз эшендә катнашулары, ярдәмләшеп яшәүләре, кайгы-хәсрәтне бергә күтәрүләре сурәтләнә. Бөек Ватан сугышына багышланган бүлемнең иң көчле һәм шул ук вакытта йомшак ягы – аның, башлыча, авылдашлары истәлекләре нигезендә язылуы. Бу истәлекләрдә – архивларда табарга мөмкин булмаган бик кыйммәтле, кеше хәтеренә уелып калган хатирәләр. Ләкин алдагы бүлектә сурәтләнгән колхоз

темасы 1941–1945 еллар аралыгында киселеп калган сыман. Шул хәтле тилмереп яшәп, ир туганнарын югалтып, бернигә дә карамыйча хезмәт бурычларын үтәгән алтаталыларның хезмәт уңышлары нинди? Авылда ачлык кайчан башланган? Күпме кеше туган яки үлгән? Колхозчы хуҗалыгында мал-туар, кош-корт нинди санда булган? Бу хактагы мәгълүматларны авыл советында тутырылган йорт кенәгәләреннән табып булыр иде. Сугыш чоры колхоз эшчәнлеге хакында да чыганаклар юк түгел.

Автор «Алтата XX гасырның икенче яртысында» дип аталган өч бүлектән торган бүлемен татар авылының социалистик җәмгыять шартларындагы киңкырлы тормышын яктыртуга багышлаган. Колхозның авыл хуҗалыгы өлкәсендә уңышлары, башлыча, күмәк хуҗалыкны җитәкләгән рәисләр, алдынгы тракторчылар, шоферлар биографияләре, Дергач районы газетасы «Социалистическая стройка» материаллары һәм, өлешчә, архив документлары аша яктыртыла. Игенчелек, терлекчелек тармаклары, ит, сөт, йомырка җитештерү, иген үстерү, техника белән тәэмин ителеш, хезмәтне оештыруны механикалаштыру һәм электрлаштыру, колхоз хисабына мәктәп, мәдәният йорты төзү һ.б. күрсәткечләр «Путь Ленина» күмәк хуҗалыгының алгынгылар рәтендә булуын дәлилли. Күмәк тырышлык һәм Совет хөкүмәте ярдәме белән булдырылган матди-техник нигез 1990 елларның икенче яртысыннан таркала башлый, дип йомгаклый автор.

Тормыш шартлары хакындагы теманы аерып чыгару колхозчыларның моңарчы авыл тарихларында игътибардан читтәрәк калган көнкүреше яхшыруның динамикасын күрсәтергә мөмкинлек биргән. 1950–1960 еллар башындагы хәерче тормыштан соң яшәү шартлары уңай якка үзгәреш кичерә. Китапта авыл кешеләре тормышы җиңеләя һәм яхшыра баруы хуҗалыкларның электрлы, радиолы, телефонлы, телевизорлы, мотоцикллы, җиңел машиналы булулары, йортларны башта ташкүмер белән, соңрак газ белән җылытуга күчүләре, кибетләр, фельдшер-акушерлык пункты, яңа балалар бакчасы төзелү кебек яңалыклар аша сурәтләнә.

Соңгы бүлекнең үзәген 1960 еллар башына кадәр татар телендә генә белем биргән, аннан соң да милли мәгариф үзәге булып хезмәт иткән урта мәктәп һәм авыл укытучылары тәшкил итә. 2010 елдан татар телен укыту сәгатьләре кыскара башлады, дип белдерә автор. Авыл мәдәнияткйорты каршында эшләгән төрле түгәрәкләр яшьләрне сәнгатькә тартуда мөһим чара булган, тынлы уен кораллары оркестры, вокаль-инструменталь ансамбль авыл мәдәни тормышына яңа сулыш өргән. Мәдәният йорты кино һәм бәйрәм концертларын карау, сәяси темаларга докладлар тыңлау урыны буларак хезмәт иткән. Дини чаралар исә (1990 елларга кадәр) гаилә кысаларына уздырылган.

Китапның «Йомгагы» һәм «Чыганаклар һәм әдәбият исемлегеннән» соң кушымтада халык иҗаты үрнәкләре, истәлекләр

урнаштырылган һәм, алардан тыш, 1930–1933 елларда репрессиягә эләгеп, «кулак» буларак сөргенгә җибәрелгән (32 кеше), 1932–1937 елларда сәяси яктан гаепләнеп, җәзага тартылган (10 кеше), сугышта һәлак булганнар һәм хәбәрсез югалганнар (207 кеше), тулы булмаса да, сугыштан исән кайтканнарның (127 кеше) исемлеге теркәлгән. Дәүләт бүләкләренә лаек булган алтаталыларның да исемлекләре совет чорын хөрмәтләү билгесе булып тора. 1930–1985 елларда «Путь Ленина» һәм күрше күмәк хуҗалыкларның икътисадына кагылышлы таблицалар, авылга күченүчеләрне ачыкларга ярдәм иткән 13 нәсел шәҗәрәсе, мәчетләр, имамнар һәм мөәзиннәр исемлеге, 1940–1990 елларда өйләрдә эшләгән мәчетләр турындагы мәгълүматлар да төп текстны тулыландыручы мөһим материаллар буларак кабул ителә.

Китапта тупланган күпсанлы фотосурәтләр хакында аерым әйтү зарур. Аларда совет чоры һәм хәзерге заман авылы урамнары, җәмәгать бинालары, алтаталыларның фотолары, йорт-җирләре, мәктәп, балалар бакчасы, ферма, техника паркы, колхоз идарәсе хезмәт коллективларының күмәк фоторәсемнәре, ял һәм бәйрәм итү күренешләре текстны тулыландырып кына калмый, ә мөстәкыйль тарихи чыганак вазифасын да үти.

Бер сүз белән әйткәндә, А. Хәбибуллинның китабы басылып чыгу зур вакыйга, авыл тарихы буенча үрнәк әсәр буларак бәяләнергә хаклы. Авторга, ирешелгәннәр белән тукталып калмыйча, сугышка кадәрге татар авылын һәм күмәк хуҗалыгын өйрәнү буенча методик кулланма язарга тәкъдим итәм. Мондый кулланма авыл тарихын өйрәнүчеләргә көтеп алынган затлы бүләк булыр иде.

Заһидуллин Илдус Котдус улы,
тарих фәннәре докторы,
ТР ФА Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының
яңа тарих бүлеге мөдире